

רות ליברטי-שלו

השאיפה לאתיקה בשימור המורשת

מילות מפתח | אתיקה, אמנה, שימור

נראים כיום פשוטים וכמעט מובנים מאליהם, לפיהם: יש לשמור ככל האפשר על חומר מקורי, להמעיט בקישוטים חדשים (כך התוספת תהיה רקע למקור), להבחין סגנונית וחומרית בין ישן לחדש ולתעד את ההתערבות. תפיסתו ההיסטוריוציסטית של בויטו, הרואה בנכס המורשת מסמך היסטורי אותו יש 'לקרוא' ולהבין, ואת ההתערבות בו מעשה מלומד בו מתקיים דיאלוג עם המקור כחלק בלתי נפרד מההיסטוריה של המבנה, הוטמעה בפרקטיקת השימור באיטליה. בהמשך היא עיצבה במידה רבה את תפיסת המורשת כפי שבאה לידי ביטוי באמנות השימור של המאה ה־20.

העקרונות שהתווה בויטו קיבלו תוקף של מסמך מנחה והוטמעו בהנחיות הממסד האיטלקי לשימור נכון, אך לא גובו בתחיקה. למרות זאת, ללא מערכת אכיפה, וכשהציות להן מותר מרחב לפרשנות, השפעתן של הנחיות אלה על האופן בו בוצעו עבודות שימור באיטליה במהלך המאה ה־20, ובהמשך על חקיקה שנוסחה באיטליה ומחוצה לה, היתה עצומה.

אמנות השימור כמסגרת ערכית

מתחילת המאה ה־20 ועד היום נכתבות אמנות בין־לאומיות ומקומיות. חלקן מוכרות ומקובלות כקוד אתי של התחום. ללא קשר לחקיקה המתפתחת בתחום, הכתיבה של אמנות צומחת 'מהשטח' – ממומחי השימור מזהים צורך לייצר לעצמם 'גב' שעליו יוכלו להשען בפועלם בשטח, גם אם הוא חסר תוקף סטטוטורי. יותר ממאה שנה לאחר אמנת השימור של בויטו, מה יכולה אמנה, שהיא במהותה חסרת שיניים סטטוטוריות, להציע מעבר למערכות חוקיות? אמנם, חקיקה להגנת המורשת הפועה כבר בצווים אפיפיוריים במחצית הראשונה של המאה החמש עשרה ברומא (Jokilehto, 1999: 29) אך בשונה מזו, בחקיקה המודרנית הבין־לאומית שהתגבשה בעיקר לאחר מלחמת העולם השנייה, מוקדשת תשומת לב רבה לסוגיות המשקפות מודעות לערכים תרבותיים וכלכליים המגולמים בנכסי המורשת – חפצים ואתרים היסטוריים – ולשבריריותם. כמו כן משקפות האמנות המודרניות מודעות גוברת לזכויותיהם של עמים

בעשורים האחרונים של המאה ה־20 התגבש העיסוק בשימור המורשת לתחום ידע מוכר וממוסד. קהילת השימור הבין־לאומית מרבה לדון בעקרונות היסוד של תחום הידע, וכתוצאה מכך לגבש מסמכי 'אמנות' (או 'מסמכים' או 'הצהרות'). במסמכים אלו מנוסחים עקרונות פעולה המוסכמים על המשתתפים בדיון, במטרה למצבם כמוסכמות שיהיו מקובלות על קהילת השימור בכללותה (Matero, 2000: 6). פרקטיקה זו אפיינה את התהוותו של התחום במאה ה־20, והיא נמשכת כיום. מבט חטוף על אסופת אמנות השימור של מאה ה־20 מעיד על עיסוק אינטנסיבי בהגדרת סטנדרטים מקצועיים ונורמות בתחום. הנגיעה היומיומית באובייקטים היסטוריים, שבעת ובעונה אחת מגלמים את מורשתן של קהילות ומעצבים אותן, מציבה את העוסקים בתחום בתוך שבין חוק לאתיקה. המאמר יעסוק בשאיפה רבת שנים, של סוכני השימור בארץ ובעולם, להגיע להסכמות באשר להתנהלות ראויה בשימור המורשת. הוא יצביע על הבדלים מהותיים בין אמנות שימור לבין חקיקה המחייבת את מעשה השימור, דהיינו החוקים, התקנות וההוראות, שהינם ברי אכיפה. מאמר זה יתמקד באותן מוסכמות שאינן ניתנות לאכיפה, ובהן האמנה לשימור מורשת התרבות בישראל (2016). מוסכמות אלה, שבדרך כלל זוכות לשם 'אמנות', ניתנות לפירוש כביטוייה של מערכת ערכית המגדירה ומשרטטת את הסף – את הנכון, הטוב והראוי במעשה השימור.

GOOD PRACTICE או ניצניו של קוד אתי

קמילו בויטו (Camillo Boito, 1914–1836), היה פרופסור לארכיטקטורה במילאנו, והחזיק בשלהי המאה ה־19 משרה ברשות האחראית למבנים היסטוריים באיטליה. במסגרת עיסוקיו הרצה בויטו על שחזור מונומנטים עתיקים בשניים מכנסי המהנדסים והאדריכלים ברומא בשנים 1879 ו־1883. הרצאותיו הפכו לבסוף לשבעה עקרונות להתערבות במונומנטים, מעין קווים מנחים שאומצו על ידי משרד החינוך והופצו בקרב פקידי השימור ברחבי איטליה. לימים הוכרו כסעיפיה המרכזיים של האמנה האיטלקית המודרנית הראשונה (Jokilehto, 1999: 200–203). עקרונות אלה

מבצעי פשעים נגד המורשת. אמנת האג ולאחריה אמנת אונסקו על סחר בלתי חוקי בנכסי מורשת משנת 1970 (UNESCO Convention 1970) הן בגדר חוק בין-לאומי. עברה עליו ניתנת לשפיטה במוסדות הבין-לאומיים, בהנחה שהמדינה חתומה על האמנה, ובהנחה שהחקיקה הבין-לאומית עוגנה בחקיקה מקומית (O'keefe, 2006: 360-361). איך והאם הן מעוגנות ו/או מחויבות בחוק מקומי זו שאלה אחרת. לענייננו החשוב הוא שמדובר במסמכים שנהגו כחוק, כזה המגדיר סף התנהגותי ופעילות ברת ענישה.

בשנת 1972 הצטרפה אל שתי אמנות אלה האמנה לשימור המורשת העולמית. אם על אמנת האג ניתן לומר שהיא בגדר 'חוק רך' שיישמו תלוי בכיוון של מנגנונים תומכים, אמנת המורשת העולמית היא 'חוק רך' עוד יותר. אין בה אפשרות לסנקציות של ממש מלבד הסרת אתר שהוכרז מרשימת המורשת העולמית, כפי שקרה לאתר עמק האלבא בדרזדן בשנת 2009. עם זאת, מדובר במסמך שכוונתו לשמש בסיס לחקיקה, במסגרות הסטטוטוריות הפנימיות של כל מדינה שחתמה עליו.

כוחם של מסמכים בין-לאומיים

כך מגדיר אונסקו את הכלים החוקיים (legal instruments) העומדים לרשותו:

מנגנוני החוק הבין-לאומי מאפשרים למדינות להגן ביתר יעילות על נכסי תרבות. ארגון אונסקו מנסח כלים משפטיים בצורת הצהרות, המלצות ומוסכמות, אשר מאמצות על ידי המדינות החברות באונסקו. עקרונות הפעולה של מסמכים אלה:

הצהרה (DECLARATION): התחייבות מוסרית או פוליטית, המחייבת מדינות על בסיס רצון טוב

המלצה (RECOMMENDATION): מכוונת למדינה אחת או יותר ומטרתה לעודד את המדינה או המדינות אליהן היא מכוונת לאמץ גישה מסוימת, או לפעול באופן מסוים או בהתאם לתפיסה תרבותית מסוימת. במהותה המלצה אינה התחייבות חוקית המחייבת את המדינה או המדינות החברות.

מוסכמה (CONVENTION): מילה נרדפת להסכם, מונח המתייחס לכל הסכם בין שתיים או יותר מדינות. ההסכם מובסס על רצון משותף של הצדדים שעליהם מטיל ההסכם מחויבויות משפטיות.⁴

כלומר, ישנו מדרג של 'כלים חוקיים', חלקם בגדר הצהרות עקרוניות או המלצות שנשענות על רצונם הטוב של הצדדים המעורבים, וחלקם מסמכים מורכבים המעוגנים בהתחייבות

כבושים, חברות ילידיות, וקהילות מוחלשות על מורשתם, ואת ההכרח לתת לזהותם הקבוצתית מקום ראוי לצד בעל האמצעים לשימור (O'keefe, 2006: 94-95).

אמנת האג להגנה על נכסי תרבות בעת עימות מזוין משנת 1954 היא אולי מסמך החוק הבין-לאומי הידוע ביותר בתחום השימור. מטרתה להגן על מכלול של נכסי מורשת ובהם: מבנים, אתרים ארכיאולוגיים, כתבי יד, עבודות אמנות, וגם אוספים, ארכיונים, מוזיאונים וספריות. האמנה המקורית נחתמה בשנת 1954 והיא חודשה בשנת 1999. נכון לשנת 2016, חתומות על האמנה 127 מדינות. בסעיף הראשון מבקשת אמנת האג לבסס את חובתה של כל מדינה שחתמה עליה לכבד ולהגן על נכסי מורשת שבשליטתה, בשטחה הריבוני או בשטח כבוש, במצבים של עימות:¹

סעיף 1: הגדרת נכסי תרבות

לענייני אמנה זו, הביטוי "נכסי תרבות" יקיף, בלי הבדל מקור או בעלות: (א) נכסי מטלטלים או מקרקעים בעלי חשיבות מרובה למורשת התרבות של כל עם ועם, כגון מצבות זיכרון אדריכליות, אומנותיות, או היסטוריות, אחד דתיות ואחד חילוניות; אחרי עתיקות, קבוצות בניינים שהם, בכללם, בעלי ערך היסטורי או אומנותי; יצירות אמנות; כתבי יד, ספרים ושאר דברים בעלי ערך אומנותי, היסטורי או ארכיאולוגי, וכן אוספים מדעיים ואוספים חשובים של ספרים או ארכיונים או העתקים של הנכסים המוגדרים לעיל; (ב) בניינים שתכליתם העיקרית והממשית היא לשמר בהם או להציג בהם את נכסי התרבות המטלטלים שהוגדרו בפסקת משנה (א), כגון בתי נכאת, ספריות גדולות וגנזכי ארכיונים, ומבטחיהם שנועדו ליתן, בשעת סכסוך מזוין, מחסה לנכסי התרבות המטלטלים שהוגדרו בפסקת משנה א. (ג) מרכזים המרכזים בהם מספר רב של נכסי תרבות המוגדרים בפסקאות משנה (א) ו-(ב), ואשר ייקרא להם "מרכזי מצבות זיכרון".²

בגוף האמנה מתחייבת המדינה החתומה להימנע מהסבת נזק לנכסי התרבות המתוארים לעיל: לא לשדוד ולבזוז, לא לבצע פעולות נקם וונדליזם בנכסי מורשת ולמנוע סחר עתיקות בלתי חוקי. זאת ועוד, לזהות ולסמן את נכסי המורשת, ובאופן אקטיבי לשמור עליהם מיוזמות הרסניות כאלה ואחרות. התיקון לאמנת האג משנת 1999 (עליו ישראל לא חתמה) מוסיף ומטיל על המדינות החתומות את חובת הזיהוי וההגדרה של 'נכסי מורשת תחת הגנה מוגברת'.³ בפרוטוקול המורחב נכללו גם סעיפים העוסקים באכיפה ובעונשים להם צפויים העוברים על הכללים שנוסחו באמנה, ובחובת המדינות החתומות לגבש מערכת סטטוטורית לאכיפת האמנה בגבולותיהן, או להסגרתם של

של המשמר גם אינה נמדדת בהכרח בערכה האמנותי, כמניפסטציה של ביטוי אישי, מעוף או דמיון, גם כאשר היא מתמקדת ביצירת אמנות. על פי רוב שימור המורשת גם אינו הנתיב המיטבי לסיפוקם של צרכים פרקטיים. בהיעדר תועלת כלכלית, שימושית או אמנותית כמנועים לפרקטיקה של השימור, נותר לשאול מהי תכליתו של השימור?

בפתח ספרו 'אתיקה' מתאר אריסטו את התכליות כך:

בצדק הגדירו, אפוא, את הטוב כאותו עניין שאליו שואף הכל... ובכל תחום שבו מצויות תכליות הנבדלות מעצם העשייה, יקרות ערך הן התוצאות יותר מהפעילויות עצמן... הרפואה תכליתה בריאות, בנין הספינות תכליתו כלי השיט, האיסטרטגיה תכליתה הנצחון, והכלכלה תכליתה עושר (אריסטו, תשמ"ג: 15).

מה, אם כן, תכליתו של השימור? מה הם המניעים שמובילים אותנו? ויותר מכך, מה המניעים שצריכים להוביל אותנו בבואנו לשמר את שרידי העבר? האם התכלית היא המורשת? הזכרון הקולקטיבי? זהותם של דורות העתיד? בהקשר זה חשוב לציין את ההיגד הנודע של ג'ון רסקין מתוך 'מנורת הזכרון', בו הוא מטיל על כולנו את האחריות על שימור מורשת העבר, חובת ה'אוצרות' או ה'נאמנות', בין אם אנו רוצים ובין אם לאו:

...it is again no question of expediency or feeling whether we shall preserve the buildings of past times or not. We have no right whatever to touch them. They are not ours. They belong partly to those who built them, and partly to all the generations of mankind who are to follow us (Ruskin, 1989: 197)

רעיון זה התגלגל בהמשך לטקסטים רבים בתחום השימור והסביבה, התרחב והפך ל'אני מאמין' של תנועת השימור העולמית, המגדירה את המורשת כאחריותה המשותפת של האנושות. כך למשל בפסקה הפותחת של אמנת ונציה 1964:

...בני האדם מודעים יותר ויותר לאחדות הערכים האנושיים ורואים במונומנטים מן העבר מורשת משותפת. קיימת הכרה באחריות המשותפת לשימורים למען הדורות הבאים. מחובתנו להורישם במלא עושרם ובמרב האותנטיות שלהם.⁷

או בקוד האתי של ארגון המשמרים האמריקאי (AIC):

Cultural property consists of individual objects, structures, or aggregate collections. It is material which has significance that may be artistic, historical, scientific, religious, or social, and it is an invaluable and irreplaceable legacy

חוקית של ממש.

במקביל להתבססותה של חקיקה הבין-לאומית ולצידה חקיקה לאומית ומקומית, התחולל בעולם השימור, בעיקר במחצית השנייה של המאה ה־20, תהליך מקביל, נפרד ושונה. שורה של מפגשים וכנסים מקצועיים הניבו בזה אחר זה מסמכי מדיניות וניירות עמדה הנוגעים לשימור המורשת. הנודעת מבין אלה היא אמנת ונציה משנת 1964, שנכתבה במהלך הקונגרס השני של אדריכלים וטכנאים של מונומנטים היסטוריים.⁵ אחריה, במרווחי זמן הולכים ומתקצרים, הופיעו אמנות כגון: אמנת בורה של איקומוס אוסטרליה לשימור מקומות בעלי חשיבות תרבותית (1981), אמנת ושינגטון לערים הסטוריות (1987), אמנת לוזאן להגנת המורשת הארכיאולוגית (1990), מסמך נארה על אותנטיות (1994), ועד אמנת איקומוס לפרשנות ותצוגה של אתרי מורשת תרבותית (2008) והאמנה להגנת המורשת התעשייתית (2011), ועוד העט נטוי.⁶ מסמכים אלה אינם מתיימרים להפוך לחוק. הם משקפים דיונים והסכמות אליהם הגיעו קבוצת אנשי מקצוע בכל הנוגע לסוגיות הנוגעות למשמעות של המורשת ולביטוייהן במציאות. אלו הן סוגיות ערכיות המעסיקות את ציבור המשמרים (Curno, 199: 2014). אמנות השימור אינן מגדירות מנגנונים של גידור ואכיפה, כי אם מנסחות עקרונות כלליים להתמודדות עם הסוגיות המקצועיות בהן נדרש המשמר להפעיל שיקול דעת, ושהחקיקה אינה נותנת להן מענה. כך, כמו בתחומים רבים אחרים (Ellickson, 1994: 123-136), נראה כי למעשה נשען שיקול הדעת של המשמר במידה רבה על הקונוונציות התרבותיות שבמסגרתן הוא פועל.

האמנות משקפות במידה רבה את הבעיות המעשיות איתן הן מבקשות להתמודד. הן מצביעות על אשכולות של 'סוגיות על' עקרוניות, שאלות הנוגעות לבחירה ולהעדפה באתר המורשת כגון: איך לבחור בין חלקים שונים של מבנה? בין תקופות שונות של אתר ארכיאולוגי? בין שכבות שונות של פרסקו? אלו מאגדות כשאלה עקרונית הנוגעת למורשת מרובדת ולקושי המובנה בהצגתו של נרטיב מורכב. שאלות הנוגעות להשלמות של חלקים חסרים, כמו של כתב יד או של מבנה, מנוסחות כשאלות הנוגעות ללגיטימיות של שיחזורים או לחשיבותו החד פעמית של חומר מקורי.

מקצוע מבוסס ערכים

ההצדקה לקיומו של מקצוע השימור אינה נשענת על פונקציונליות כמו בארכיטקטורה, או על ביטוי אישי כמו באמנות. המשמר הוא איש מקצוע שעובד מדי יום ביומו על שיקומם של אובייקטים שכדאיות ההשקעה בהם בדרך כלל לא נמדדת באופן ישיר בתועלת כלכלית. עבודתו

האמנה עוסקת בנושאים איתם מתמודדים האמונים על שימור המורשת ובהם מקבלי החלטות, משמרים, מתכנני שימור ועוד, עצמאיים או שכירים. בין הנושאים אליהם נדרשת האמנה: ההכרה בחשיבותו של נכס המורשת לחברה ובנחיצות להעבירו לדורות הבאים (סעיף 1); הלימוד והמחקר כבסיס להחלטות על התערבות בנכס תרבות, במהותו ובתכליתו (סעיף 4); שילוב ידע ושיתוף פעולה בין נסיון מצטבר בפרקטיקה לבין ידע מחקרי שנרכש במוסדות אקדמיים (סעיף 5); והכנה של מדיניות ותכניות ארוכות טווח (סעיף 17).

סיכום

לחוק יש שיניים, יש לו מקלות בהם ניתן להעניש את מי שאינו מציית לו. עם זאת, כפי שראינו מההשוואה בין יעדי אמנות השימור לבין החקיקה הבין-לאומית שעניינה נכסי מורשת, הציות לאלה וגם לאלה תלוי במידה רבה ברצון הטוב של פרטים וקהילות ובבחירתם היום יומית לחיות על פי כללי התנהגות ראוייה. רובנו נמנעים מעבירות הקבועות בחוק לאו דווקא מפני האיסור בחוק אלא משום שאנו בוחרים לחיות באופן אותו אנו מגדירים 'ראוי'. במובן זה ניתן לומר שהמוסכמה האתית מייטרת את החוק. קוד אתי המוטמע בתרבות, בין אם כתוב או אם לאו, חזק מהחוק: הוא מניח את המעשה הראוי, ועימו את העונש ואת הגמול, לאחריות הפרט.

מקצוע שההצדקה לקיומו היא בראש ובראשונה ערכית זקוק למסגרת פעולה ערכית בה נשענת הפעולה של הפרט יותר מכל על מוסכמות תרבותיות ומידות טובות, ועל השאיפה לעשות את העבודה באופן הראוי ביותר. תחום השימור הגדיר את עצמו באמצעות אמנות שימור. אלו קיבלו גיבוי בחקיקה לאומית בחלק ממדינות העולם. בישראל, בהיעדר חוק שימור, האמנה לאתיקה בשימור המורשת בישראל מגדירה את הקווים המנחים לפעולה ראוייה בשימור.

that must be preserved for future generations.⁸ בשלושת המובאות האלו עוברת כחוט השני שאלת ה"למה" ועימה רעיון 'האחריות' הציבורית לשמירה על המורשת. אחריות זו מציבה את ציבור העוסקים בשימורה של המורשת, בין אם מקבלי החלטות או בעלי מקצוע, במקום של מחויבות מוסרית, כזו שאינה צומחת מתוך ציווי חוקי או משיקולים הישרדותיים. גם אם כל הנוגעים בדבר מבינים שהטיפול במורשת אינו שאלה של חיים ומוות, הם מזדהים עם החובה המוסרית לדאוג למורשת זו.

אמנה לאתיקה בשימור המורשת בישראל

כתיבתה של אמנה ישראלית החלה בשנת 2010 עם יוזמת הוועד הישראלי לאונסקו ומינהל שימור ברשות העתיקות לקדם קורסי הכשרה, סטנדרטים ומנגנונים לשימור המורשת בארץ. כל המהלכים יחדיו נועדו לעזור בביסוסה ומיסודה של קהילה מקצועית של עוסקים בשימור, קהילה החולקת שפה מקצועית ו'תפיסת טוב' משותפת. בין המהלכים שהניעה יוזמה ראשונית זו היתה סדנת אתיקה שהתקיימה במרכז לאתיקה במשכנות שאננים בירושלים, בפברואר 2014. השתתפו בה נציגים ממרבית הגופים הממשלתיים, הציבוריים, האקדמיים והמקצועיים העוסקים בשימור בארץ. ביום הסדנה התקבלה בקרב משתתפיה ההחלטה להמשיך את הדיון באתיקה באמצעות הקמת צוות כתיבה, שתפקידו יהיה לנסח מסמך יסוד שיבטא את ההכרה בחשיבותה של האתיקה בהתוויית הדרך לשימור המורשת בישראל. ההצטרפות לצוות הכתיבה היתה וולנטרית. כעשרים איש ואישה מקהילת העוסקים בשימור התנדבו בהתלהבות למשימה. צוות זה קיים במהלך שנתיים סדרת מפגשים בהם נדון אופיו של המסמך, והסוגיות אליהן יתייחס. התוצר הוא מסמך קצר בו הוגדרו הנחות יסוד, יעדים, ו-17 סעיפים שהם קווים מנחים לאתיקה בשימור המורשת בישראל. כל סעיף וסעיף נדון בהרחבה בישיבות צוות הכתיבה, גובש ונוסח בקפידה, ונכלל במסמך בהסכמה מלאה של הצוות.

הערות

1. The Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention 1954, Article 1: For the purposes of the present Convention, the term "cultural property" shall cover, irrespective of origin or ownership: (a) movable or immovable property of great importance to the cultural heritage of every people, such as monuments of architecture, art or history, whether religious or secular; archaeological sites; groups of buildings which, as a whole, are of historical or artistic interest; works of art; manuscripts, books and other objects of artistic, historical or archaeological interest; as well as scientific collections and important collections of books or archives or of reproductions of the property defined above; (b) buildings whose main and effective purpose is to preserve or exhibit the movable cultural property defined in sub-paragraph (a) such as museums, large libraries and depositories of archives, and refuges intended to shelter, in the event of armed conflict, the

movable cultural property defined in subparagraph (a); (c) centres containing a large amount of cultural property as defined in sub-paragraphs (a) and (b), to be known as “centres containing monuments”.

2. תרגום לעברית בגרסת הוועד הבין-לאומי של הצלב האדום, ראו: <https://blogs.icrc.org/ilot/he/2018/07/17/hague-convention-cultural-property-heb>

3. ראו פרק 3 סעיפים 10-13, 'הפרוטוקול השני לאמנת האג 1954 להגנה על נכסי תרבות במקרה של עימות מזוין 1999': http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15207&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

4. תורגם על ידי מחברת המאמר.

5. הקונגרס הבין-לאומי הראשון של אדריכלים וטכנאים של מונומנטים היסטוריים התקיים ב-1931 והניב את אמנת אתונה. מטרת הכינוס השני בונציה בשנת 1964 הייתה לעדכן את האמנה בעקבות מלחמת העולם השנייה.

6. לרשימה מלאה של האמנות המקובלות על ידי קהילת השימור הבין-לאומית ראו אתר איקומוס: <https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts>

7. התרגום העברי לאמנה הבין-לאומית לשימור ושיחזור מונומנטים ואתרים (אמנת ונציה 1964), ראו: http://www.iaa-conservation.org.il/images/files/pdf_docs/01_Venice%20Charter1964.pdf

המקור הלועזי: https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf

...People are becoming more and more conscious of the unity of human values and regard ancient monuments as a common heritage. The common responsibility to safeguard them for future generations is recognized. It is our duty to hand them on in the full richness of their authenticity.

8. <https://www.culturalheritage.org/about-conservation/code-of-ethics>

מקורות

אריסטו. **אתיקה, מהדורת ניקומאכוס**. תרגם מיוונית יוסף ג. ליבס (תשל"ג). ירושלים: שוקן.

האמנה לאתיקה בשימור המורשת בישראל (2016). אוחדר מאתר

https://www.iaa-conservation.org.il/article_Item_heb.asp?subject_id=54&id=247

AMERICAN INSTITUTE FOR CONSERVATION (AIC). Our Code of Ethics. Retrieved from <https://www.culturalheritage.org/about-conservation/code-of-ethics>

Curno, M. (2014). Safeguarding Heritage: from Legal Rights over Objects to Legal Rights for Individuals and Communities? in Sandis, C. (Ed.), *Cultural Heritage Ethics Between Theory and Practice*. Open Book Publishers.

Ellickson, R. C. (1994). *Order without Law: How Neighbors Settle Disputes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Jokilehto, Jukka (1999). *A History of Architectural Conservation*. Oxford: Butterworth-Heinemann.

Matero, F. (2000). Ethics and Policy in Conservation. in *The Getty Conservation Institute Newsletter* Vol. 15, No. 1. Los Angeles: The Getty Conservation Institute. Pp. 5-9.

O'keefe, R. (2006). *The Protection of Cultural Property in Armed Conflict*. Cambridge University Press

Ruskin, J. (1989, originally 1849 & 1880). *The Seven Lamps of Architecture*. New York: Dover Publications.

UNESCO (1999). Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, The Hague, 26 March 1999. Retrieved from UNESCO Digital Library website. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000130696>

UNESCO (n.d.). On international legal instruments relating to cultural property. Retrieved from <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/illicit-trafficking-of-cultural-property/unesco-database-of-national-cultural-heritage-laws/frequently-asked-questions/international-legal-instruments/>